

Grote diversiteit en enige rechtsgelijkheid

Juridische samenlevingsvormen voor paren van gelijk geslacht in Europa

K. Waaldijk*

Paren van gelijk geslacht kwamen lange tijd veel tekort in het recht. Het gevaar dat oude strafbepalingen toeschreven aan homoseksuelen, heeft nog lang doorgewerkt in de behandeling van hun *liaisons* in het familierecht. Uitgesloten als ze waren van het huwelijk, kwamen ze niet in aanmerking voor allerlei rechten en verantwoordelijkheden die exclusief aan het heterohuwelijk waren verbonden. In steeds meer landen komt daar echter verandering in – op diverse manieren. En Europees recht vergt inmiddels een minimum aan gelijke behandeling. Zo heeft het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) vanaf 2003 een jurisprudentie opgebouwd die verlangt dat paren van gelijk geslacht net zo behandeld worden als paren van verschillend geslacht – althans buiten het huwelijk. Daarbij gaat het dus om gelijke behandeling van homoparen en *ongehuwde* heteroparen. In 2013 heeft het Hof deze jurisprudentielijn voltooid, door te oordelen dat een dergelijke gelijke behandeling ook vereist is bij het *formaliseren* van niet-huwelijks gezinsleven. Wanneer ongehuwde stellen van verschillend geslacht gebruik kunnen maken van stiefouderadoptie, dan moeten stellen van gelijk geslacht dat ook kunnen.¹ En wanneer part-

* Prof. mr. Kees Waaldijk is als hoogleraar *comparative sexual orientation law* verbonden aan het *Grotius Centre for International Legal Studies* van Universiteit Leiden, www.law.leidenuniv.nl/waaldijk. Eerdere versies van dit artikel verschenen in het Engels (Waaldijk 2015; Waaldijk 2014). Momenteel leidt hij een onderzoek naar de rechtsgevolgen van huwelijk, partnerschap en samenwonen in een groot aantal Europese landen. Vandaar de volgende acknowledgement: The research leading to these results has received funding from the European Union's Seventh Framework Programme (FP7/2007-2013) under grant agreement no. 320116 for the research project FamiliesAnd Societies (www.familiesandsocieties.eu). De auteur dankt José Maria Lorenzo Villaverde, onderzoeker in dit project, voor zijn nuttige opmerkingen en Jingshu Zhu voor haar hulp bij het vinden van de EU-regelingen.

1 EHRM 19 februari 2013, 19010/07 (*X e.a./Oostenrijk*).

nenschapsregistratie mogelijk is met een partner van het andere geslacht, dan moet dat ook kunnen met een partner van hetzelfde geslacht.²

Tegelijkertijd heeft het Hof een tweede perspectief gecreëerd, door op welluidende wijze positief en inclusief te gaan spreken over het bestaan en de juridische behoeften van paren van gelijk geslacht. Daarmee lijkt het Hof een voorschot te nemen op een toekomstige jurisprudentielijn, die van groot belang zou kunnen zijn voor vrouwenparen en mannenparen in al die landen waar veel van de rechten en voordelen van het huwelijk nog steeds het exclusieve domein zijn van *gehuwde* man-vrouwparen. Meer hierover aan het slot van dit artikel.

Eerst zal ik een overzicht geven van het groeiende aantal Europese landen dat juridische erkenning biedt aan partners van hetzelfde geslacht (zie Tabel 1). Plus een overzicht van EU-regelingen die het bestaan van niet-huwelijkse samenlevingsvormen erkennen (steeds ongeacht het geslacht van betrokkenen, zie Tabel 3). Het resultaat is een gevarieerd scala aan juridische samenlevingsvormen, elk met een meer of minder beperkte bundel van rechtsgevolgen volgens nationaal en/of Europees recht. De terminologie die gebruikt wordt voor deze samenlevingsvormen is zelfs nog diverser. Een groot aantal rechtsgeleerde auteurs heeft getracht deze rechtsvormen in heldere categorieën in te delen – tot nu zonder elkaar te overtuigen (zie Tabel 2). De Europese rechters in Luxemburg en Straatsburg hebben inmiddels al vaak voor de taak gestaan om te oordelen over onderscheid dat gemaakt wordt tussen gelijk-geslacht en verschillend-geslacht, en tussen niet-geregistreerd, geregistreerd en gehuwd – tot nu toe met gemengde resultaten (zie Tabellen 4 tot en met 8).³

2 EHRM 7 november 2013, 29381/09 en 32684/09 (*Vallianatos/Griekenland*).

3 Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) in Straatsburg beoordeelt of een aangesloten land zich schuldig heeft gemaakt aan schending van een van de rechten verankerd in het Europees Verdrag voor de rechten van de mens (EVRM), en doet dat meestal op verzoek van een burger die meent slachtoffer te zijn van een dergelijke schending. Het Hof van Justitie van de EU (HvJ EU) in Luxemburg oordeelt vooral over de interpretatie van de verdragen, richtlijnen en verordeningen van de EU, en doet dat meestal op verzoek van een nationale rechter die advies nodig heeft bij de beslissing van een nationale rechtszaak.

Nationale wetgeving verbreedt het scala aan beschikbare juridische samenlevingsvormen

Lang was er in heel Europa slechts één juridische samenlevingsvorm beschikbaar: het huwelijk, het huwelijk van partners van verschillend geslacht. Door elkaar te trouwen, riepen de partners een aantal rechten en verantwoordelijkheden in het leven, tussen henzelf en in relatie tot eventuele kinderen en anderen. De laatste veertig jaar is het beeld veranderd in veel landen. Nieuwe juridische samenlevingsvormen zijn in het leven geroepen en ter beschikking gesteld van paren van verschillend en/of gelijk geslacht. In Nederland gaat het om twee nieuwe vormen: ongehuwd samenleven (met of zonder samenlevingscontract, en met sinds 1979 wettelijke erkenning op een groeiend aantal terreinen), en geregistreerd partnerschap (sinds 1998). In andere Europese landen zijn onder allerlei namen varianten en tussenvormen hiervan gecreëerd. Bovendien is inmiddels in veertien landen besloten om het huwelijk open te stellen voor paren van gelijk geslacht. In de meeste landen van de Europese Unie, en in een handvol andere Europese landen, is er nu enige juridische erkenning van gelijkgeslachtelijke paren (zie Tabel 1).⁴

Ondanks het gebrek aan uniformiteit in de wetgeving van de verschillende Europese landen, is het plaatje toch minder divers dan een paar jaar geleden. Na de recente openstelling van het huwelijk in Frankrijk, Groot-Brittannië en Luxemburg, en binnenkort in Groenland, Ierland, Finland en misschien Slovenië,⁵ en de introductie van geregistreerd partnerschap in Malta en Kroatië, en binnenkort wellicht in Estland,

4 Voor de meeste gegevens in Tabel 1 worden de bronnen genoemd in: Carroll & Itaborahy 2015, p. 41-45; Saez 2011; Waaldijk 2009; Waaldijk 2005.

5 In Luxemburg is de wet van 4 juli 2014 (Réforme du mariage) die paren van gelijk geslacht toestaat om te huwen op 1 januari 2015 in werking getreden (zie www.legilux.public.lu/leg/a/archives/2014/0125/a125.pdf). De Marriage and Civil Partnership (Scotland) Act 2014 van 12 maart 2014 trad een paar dagen eerder in werking, waardoor sinds eind 2014 ook in Schotland gelijkgeslachtelijk getrouwd kan worden (zie www.scotland.gov.uk/Topics/Justice/law/17867/samesex). Ook in Finland is dergelijke wetgeving aangenomen, en deze treedt vermoedelijk in 2017 in werking. Op 22 mei 2015 is in Ierland de grondwet bij referendum gewijzigd, waardoor ook daar binnen afzienbare tijd huwelijken van twee mannen of twee vrouwen mogelijk worden. In Groenland en Slovenië is dergelijke wetgeving aangenomen. Voor het laatste nieuws, zie bijvoorbeeld: 'LGBT rights in Greenland', 'Recognition of same-sex unions in Slovenia', 'Recognition of same-sex unions in the Republic of Ireland' en 'Recognition of same-sex unions in Finland' op www.wikipedia.org.

Tabel 1 Chronologie van Europese landen die begonnen zijn paren van gelijk geslacht te erkennen *

	Is er enige juridische erkenning van het samenwonen van partners van hetzelfde geslacht? En zo ja, sinds wanneer?	Kunnen paren van gelijk geslacht een geregistreerd partnerschap aangaan? En zo ja, sinds wanneer?	Kunnen paren van gelijk geslacht een burgerlijk huwelijk aangaan? En zo ja, sinds wanneer?
Denemarken	1986	(1989 tot 2012)	2012
Noorwegen	1991	(1993 tot 2009)	2009
Zweden	1988	(1995 tot 2009)	2009
IJsland	1994?	(1996 tot 2010)	2010
Groenland (DK)	?	1996	2015?
Nederland	1979	1998	2001
Frankrijk	1993	1999	2013
België	1996	2000	2003
Duitsland	2001	2001	nee
Finland	2001?	2002	2017?
Luxemburg	?	2004	2015
Spanje	1995	regionaal 1998	2005
Engeland & Wales (VK)	1999	2005	2014
Schotland (VK)	2000	2005	2014
Noord Ierland (VK)	?	2005	nee
Slovenië	?	2006	in voorbereiding
Andorra	?	2006	nee
Tsjechische Republiek	?	2006	nee
Zwitserland	2000?	2007 (regionaal 2001)	nee
Hongarije	1996	2009	nee
Portugal	2001	no	2010
Oostenrijk	1998	2010	nee
Ierland	1995	2011	2015?
Liechtenstein	?	2011	nee
Jersey (VK)	?	2011	nee

(vervolg Tabel 1)

Isle of Man (VK)	?	2012	nee
Malta	2014	2014	nee
Kroatië	2003	2014	nee
Estland	2006?	2016?	nee
Italië	2012?	in voorbereiding	nee
Cyprus	?	in voorbereiding	nee
Griekenland	?	in voorbereiding	nee
Servië	2005?	nee	nee
Polen	2012	nee	nee

* De volgorde is gebaseerd op de jaren waarin paren van gelijk geslacht toegang kregen tot geregistreerd partnerschap of huwelijk.

Italië, Cyprus en Griekenland,⁶ is de situatie als volgt. In grote delen van Noord-, West- en Centraal-Europa (inclusief Slovenië en Kroatië) is het huwelijk, of althans een zware vorm van geregistreerd partnerschap, inmiddels beschikbaar voor paren van gelijk geslacht (uitzonderingen zijn Letland, Litouwen, Polen en Slovakije, en voorlopig ook nog Italië en Estland). In Oost- en Zuidoost-Europa is dat nog niet het geval. In de zaak Vallianatos heeft het Europees Hof voor de Rechten van de Mens aangegeven dat Griekenland de geldende partnerschapswetgeving niet alleen van toepassing mag laten zijn op partners van verschillend geslacht.⁷ Intussen lijken Polen,⁸ Estland,⁹ Italië¹⁰ en Ser-

6 Voor het laatste nieuws inzake komende wetgeving inzake geregistreerd partnerschap in die vier landen, zie bijvoorbeeld 'Recognition of same-sex unions in Estonia', 'Recognition of same-sex unions in Italy', 'LGBT rights in Cyprus' en 'Recognition of same-sex unions in Greece' op www.wikipedia.org.

7 EHRM 7 november 2013, 29381/09 en 32684/09, par. 92 (Vallianatos/Griekenland).

8 In Polen is er sinds 2012 enige erkenning, maar alleen in het huurrecht. Wanneer een van twee samenwonende partners overlijdt, dan heeft de nabestaande partner het recht om de huur voort te zetten. Dat dit ook geldt voor samenwoners van hetzelfde geslacht, volgt uit art. 691 lid 1 van het Poolse Burgerlijk Wetboek zoals geïnterpreteerd door het Hoogerechtshof van Polen in een beslissing van 28 november 2012 (www.sn.pl/Sites/orzecznictwo/Orzeczenia2/III%20CZP%2065-12.pdf; voor een Engelstalige samenvatting van deze beslissing, zie www.hfhr.pl/en/sn-podjal-uchwale-w-sprawie-wstapienia-wstosunek-najmu-po-zmarlym-partnerze-homoseksualnym). De interpretatie van het Hoogerechtshof volgt EHRM 2 maart 2010, 13102/02 (Kozak/Polen).

9 In Estland spreekt art. 3 van de EU Burgerwet van 2006 in de definitie van gezinslid over 'any other person who, in the EU citizen's country of origin, is a dependant of the EU citizen or is a member of his/her household', maar het schijnt niet geheel zeker te zijn dat gelijkgeslachtelijke partners daaronder begrepen zullen worden (aldus Haruoja e.a. 2001, p. 13-15).

10 In Italië lijken gelijkgeslachtelijke samenwoners enige juridische erkenning te genieten, sinds een uitspraak van het Hof van Cassatie van 15 maart 2012 (zaak 4184/12; zie Fichera & Hartnell 2012, p. 7).

vië¹¹ al een klein beetje juridische erkenning te geven aan samenwoners van gelijk geslacht.

Wetenschappers proberen de nieuwe juridische samenlevingsvormen te classificeren

Rechtsgeleerde en andere schrijvers hebben moeite gedaan om de veelheid aan nieuwe samenlevingsvormen in te delen in categorieën, om zo inzicht te krijgen in de stand van zaken in vele landen, en om enige helderheid te bieden op dit nogal veranderlijke terrein. Classificatie van samenlevingsvormen kan daarnaast ook van belang zijn bij de toepassing van regels van internationaal privaatrecht of van EU-recht.

Sommige auteurs zien geregistreerd partnerschap als een vorm van (niet-huwelijkse) ‘cohabitation’ (Bradley 2001; Barlow 2004; Perelli-Harris & Sánchez Gassen 2012). Anderen zien samenleven en geregistreerd partnerschap als twee te onderscheiden alternatieven voor het huwelijk (Wintemute 2001, p. 764; Scherpe 2005; Curry-Sumner 2005 en 2012). Het grootste probleem is dat veel van de voorgestelde classificaties (zie Tabel 2) verschillende criteria hanteren – veelal tegelijkertijd. Sommige criteria zien op de wettelijke naam van het rechtsinstituut, of op de plaats in de juridische doctrine die het instituut heeft gekregen (contract, burgerlijke staat); andere criteria zien op de procedures die gevolgd moeten worden (registratie), het aantal rechtsgevolgen dat eraan verbonden is (sterke of zwakke registratie), of de mate van gelijkheid met het huwelijk (‘quasi-marriage’, ‘semi-marriage’). Hoe lastig het classificeren kan zijn, blijkt bijvoorbeeld in het geval van Duitsland. De daar in 2001 ingevoerde *Eingetragene Lebenspartnerschaft* werd aanvankelijk veelal geclassificeerd als ‘registered cohabitation’, ‘semi-marriage’ of ‘weak registration’. Nadat er meer rechtsgevolgen aan verbonden werden, door wetgeving en in de rechtspraak (Scherpe 2013, p. 92), wordt deze vorm van partnerschap nu echter vaak gezien als een sterke vorm van geregistreerd partnerschap. Ook lastig is dat er, bijvoorbeeld in enkele Spaanse regio’s, juridische mengvormen van geregistreerd en informeel samenwonen zijn (Scherpe 2005, p. 582; zie ook González Beilfuss 2012, p. 47).

11 Voor de mogelijke toepasselijkheid op gelijkgeslachtelijke paren van de Servische wetgeving tegen huiselijk geweld, zie Cvejčić Jančić 2010, p. 81.

Uit Tabel 2 blijkt duidelijk dat er nog geen consensus is bereikt in de (juridische) literatuur. Sommige auteurs zijn het misschien ook niet eens met de manier waarop ik hun indelingen heb toegepast in die tabel. Toch lijkt de Engelstalige literatuur voor niet-geregistreerd samenleven vooral te kiezen voor de heldere term 'cohabitation',¹² en voor geregistreerd samenleven vooral voor de term 'registered partnership'. Dit lijkt een heldere tweedeling, die in het Nederlands kan worden weergegeven met enerzijds 'geregistreerd partnerschap' en anderzijds (juridisch erkend) 'samenwonen' of 'samenleven'.

Een dergelijke tweedeling roept echter een nieuw probleem op. Soms is voor de toepasselijkheid van rechtsgevolgen (bijvoorbeeld in enkele Spaanse regio's, maar ook in het Nederlandse pensioenrecht) zowel samenwoning als formalisering (door contract of registratie) vereist. Denkbaar zou zijn om hiervoor in rechtsvergelijkende overzichten een derde hoofdcategorie te reserveren, maar ik stel voor deze tussenvorm te zien als een subcategorie van 'cohabitation'.¹³ Dus sommige geregistreerde samenlevingsvormen zie ik niet als 'geregistreerd partnerschap', maar als vormen van 'cohabitation', namelijk wanneer de registratie slechts openstaat voor partners die al een poos samenleven, of wanneer de registratie alleen werkt zolang de partners blijven samenwonen.¹⁴

12 Binnen deze categorie zal het slechts zelden nodig zijn om onderscheid te maken tussen erkenning in afzonderlijke wetten enerzijds, en algemene wetten over ongehuwd samenwonen anderzijds.

13 Daarom is het niet altijd juist om in een rechtsvergelijkend overzicht 'registered partnership' tegenover 'informal cohabitation' te stellen (zoals ik eerder wel deed, zie Waaldijk 2005).

14 Aan deze afbakening van de twee begrippen in het kader van het in de ster noot genoemde Europese onderzoeksproject heeft José Maria Lorenzo Villaverde, op basis van zijn deskundigheid inzake de partnerschapswetgeving in Spaanse regio's, een bijdrage geleverd.

Tabel 2 Classificaties door wetenschappers van niet-huwelijkse juridische samenlevingsvormen

Auteurs	Classificaties die zij gebruiken of voorstellen voor niet-huwelijkse rechtsvormen			
Barlow 2004	cohabitation			
Bradley 2001	unmarried cohabitation			
Perelli-Harris & Sánchez Gassen 2012	cohabitation (unregistered)	cohabitation (registered)		
Forder 2000	cohabitation protection by operation of law	optional co-habitation protection	enrolled contract	partnership registration
Fulchiron 2000	<i>unions libres</i>	<i>partenariats-cadres</i>		
Kessler 2004		<i>partenariats contrats</i>		
Coester 2002	piecemeal regulation	domestic partnership (cohabitants) legislation	registered partnership	
Scherpe 2005	<i>einfache Lebensgemeinschaft (Einzelregelungen)</i>	<i>einfache Lebensgemeinschaft (Bündelung)</i>	<i>formalisierte Lebensgemeinschaft</i>	
Kollman 2007	unregistered partnership	registered partnership		
Wintemute 2001	unregistered cohabitation	registered cohabitation	registered partnership	

(vervolg Tabel 2)

	cohabitation	legally recognized partnerships	registered partnership
Bell 2004			registered partnership
Curry-Sumner 2005	unregistered forms of cohabitation	non-marital registered relationships (weak registration)	non-marital registered relationships (strong registration)
Curry-Sumner 2012	unregistered relationship forms	registered partnership (weak registration)	registered partnership (strong registration)
Carroll & Itaborahy 2015	some recognition without most rights attached to marriage		all or most rights attached to marriage
Waaldijk 2004	para-marriage	semi-marriage	quasi-marriage
Waaldijk 2005	informal cohabitation	registered partnership	
Waaldijk 2015	cohabitation	registered partnership	registered partnership
Voorbeelden van landen met samenlevingsvormen in de verschillende categorieën	Nederland Denemarken IJsland Hongarije Zweden Kroatië Portugal Slovenië** regio's van Spanje	IJsland regio's van Spanje België Frankrijk Griekenland** regio's van Spanje	Tsjechische Republiek* Slovenië* <i>vroeger:</i> Duitsland* Nederland Finland* VK* Zwitserland* Hongarije* Oostenrijk* Ierland* Kroatië* <i>nu:</i> Duitsland*

* Alleen voor paren van gelijk geslacht.

** Alleen voor paren van verschillend geslacht.

Ook de hoofdcategorie 'geregistreerd partnerschap' betreft een breed scala aan wettelijke samenlevingsvormen. Gemeenschappelijk aan alle vormen van geregistreerd partnerschap is, dat de geldigheid afhangt van de registratie, en niet van de vraag of de partners al zekere tijd of nog steeds feitelijk samenleven. In dat formele opzicht lijkt geregistreerd partnerschap sterk op het huwelijk. De materiële inhoud van geregistreerd partnerschap verschilt echter van land tot land. En dat is van belang wanneer men bijvoorbeeld vergelijkend demografisch of sociologisch onderzoek wil doen, en geen appels met peren wil vergelijken. In Nederland en in diverse andere landen zijn de rechtsgevolgen

EU-regelgeving volgt nationale ontwikkelingen aarzelend

Net als voor nationale wetgevers en rechtsgeleerden is het voor de instellingen van de Europese Unie niet eenvoudig geweest om recht te doen aan niet-huwelijkse samenlevingsvormen. En hoewel familierecht geen terrein is waarin de EU een belangrijke rol heeft, is er toch een flink aantal beleidsterreinen van de EU waarin familierelaties een kleine of grotere rol spelen (van vrij verkeer tot jaarrekeningen en slachtoffers van strafbare feiten). Op *EUR-lex.europa.eu* leverde een zoekopdracht voor de woorden 'marriage', 'spouse' en/of 'child' een lijst op van meer dan 500 geldende EU-verordeningen en -richtlijnen. Slechts enkele daarvan verwijzen naar niet-huwelijkse partners.

Tabel 3 Belangrijkste voorbeelden van EU-regelgeving over niet-huwelijkse partners

Onderwerp & regeling	Artikel	Gebruikte termen	Beperkingen
Vrij verkeer en verblijf - Richtlijn 2004/38/EG, <i>PbEG</i> 2004, L 229/35	art. 2(2)	'overeenkomstig de wetgeving van een lidstaat [gesloten] <i>geregistreerd partnerschap</i> '	'voorzover de wetgeving van het gastland geregistreerd partnerschap <i>gelijk stelt</i> met huwelijk'
	art. 3(2)(a)	'andere... familieleden ... die in het land van herkomst <i>ten laste</i> zijn van <i>of inwoners</i> bij de burger van de Unie'	slechts vereist dat gastland 'binnenkomst en verblijf' ' <i>vergemakkelijkt</i> '
	art. 3(2)(b)	'partner met wie de burger van de Unie een deugdelijk bewezen <i>duurzame relatie</i> heeft'	'lidstaten <i>kunnen</i> ... toestemming tot toegang en verblijf verlenen'
Gezinshereniging onderdanen derde landen - Richtlijn 2003/86/EG, <i>PbEG</i> 2003, L 251/12	art. 4(3)	'naar behoren geattesteerde <i>duurzame relatie</i> of <i>'geregistreerd partnerschap</i> '	
Asiel (Kwalificatierichtlijn) - Richtlijn 2011/95/EU, <i>PbEU</i> 2011, L 337/9	art. 2(j)	'niet-gehuwde partner [in] een <i>duurzame relatie</i> '	'indien ... de betrokken lidstaat ongehuwde paren krachtens zijn recht inzake onderdanen van derde landen op een <i>vergelijkbare</i> wijze behandelt als gehuwde paren'
Bevoegdheid etc. inzake onderhoudsverplichtingen - Verordening (EG) 4/2009, <i>PbEG</i> 2009, L 7/1	Bijlage VII, par. 4 Bijlage VII, par. 9.3.1.7 & 10.3.7	'Huwelijksakte of akte van <i>andere samenlevingsvorm</i> ' <i>Andere samenlevingsvorm</i> '	

(vervolg Tabel 3)

Onderwerp & regeling	Artikel	Gebruikte termen	Beperkingen
Ambtenarenstatuut EU , zoals gewijzigd door: - Verordening (EG) 723/2004, <i>PbEG</i> 2004, L 124/1	art. 72(1) Bijlage V, art. 6	' <i>ongehuwde partner</i> ' ' <i>ongetrouwde partner</i> '	'officieel document ... van een lidstaat ... waaruit het <i>geregistreerde partnerschap</i> blijkt'
Statuut leden Europees Parlement - Besluit 2005/684/EG, <i>PbEG</i> 2005, L 262/1	art. 1 quin- quies Bijlage VII, art. 1(2)(c) art. 17(9)	' <i>andere samenlevingsvormen dan het huwelijk</i> ' ' <i>geregistreerd partnerschap</i> buiten het huwelijk' 'partners in een <i>leefgemeenschap</i> die in de lidstaten wordt erkend'	'officieel document ... van een lidstaat ... waaruit het <i>geregistreerde partnerschap</i> blijkt' en 'de partners [hebben] in een lidstaat <i>geen toegang ... tot het burgerlijk huwelijk</i> '
Uitvoeringsbepalingen Statuut leden Europees Parlement - Besluit van 19 mei en 9 juli 2008, <i>PbEU</i> 2009, C 159/1	art. 3(1)(a) & 58(2) art. 4(3)	' <i>ongehuwde partner</i> zoals gedefinieerd in artikel 58, lid 2, ' <i>vaste partners</i> als omschreven in artikel 58, lid 2'	'officieel document ... van een lidstaat ... waaruit het <i>geregistreerde partnerschap</i> blijkt'
Gelijke behandeling zelfstandig werkzame mannen en vrouwen - Richtlijn 2010/41/EU, <i>PbEU</i> 2010, L 180/1	art. 2(b)	' <i>levenspartners</i> '	'mits en voor zover <i>erkend</i> in het nationale recht'

(vervolg Tabel 3)

Onderwerp & regeling	Artikel	Gebruikte termen	Beperkingen
Internationale standaarden voor jaarrekeningen – Verordening (EU) 632/2010, <i>PbEU</i> 2010, L 186/1	art. 9	'partner van de natuurlijke persoon' en 'personen die <i>afhankelijk</i> zijn van de natuurlijke persoon'	
Slachtoffers strafbare feiten – Richtlijn 2012/29/EU, <i>PbEU</i> 2012, L 315/57	art. 2(1)(b)	'persoon die met het slachtoffer in een <i>vaste intieme relatie</i> , in een gemeenschappelijk huishouden en duurzaam en ononderbroken samenwoont' en 'personen die van het slachtoffer <i>afhankelijk</i> zijn'	

Het overzicht in Tabel 3 maakt duidelijk dat de EU bepaald nog niet één consistente benadering heeft; de EU-regelingen gebruiken ten minste tien verschillende uitdrukkingen, en die vertonen weinig overeenkomst met de door rechtswetenschappers voorgestelde termen (zie Tabel 2). Het overzicht laat ook zien dat de EU-regelgeving – anders dan het recht in diverse landen – geen onderscheid maakt tussen ongehuwde heteroparen en ongehuwde homoparen.¹⁵ Dit is niet vreemd, want dergelijk onderscheid zou in strijd zijn met de vaste jurisprudentie van het EHRM (zie Tabel 5). Sommige regelingen gebruiken de uitdrukking ‘geregistreerd partnerschap’, maar geen van de regelingen in Tabel 3 is beperkt tot geregistreerd partnerschap.¹⁶ Andere vormen van samenleven worden ook bestreken, mits alle voorwaarden zijn vervuld. Sommige bepalingen stellen naast inhoudelijke ook formele eisen, maar de manier waarop dat onder woorden wordt gebracht (‘naar behoren geattesteerde duurzame relatie’, ‘officieel document’) suggereert dat dat ook een achteraf opge maakt document kan zijn. In de drie richtlijnen over migratie wordt vereist dat de relatie ‘duurzaam’ is. Samenwoning wordt slechts vereist in de richtlijn over slachtoffers, terwijl twee verordeningen spreken van ‘samenlevingsvormen’. Belangrijk is dat de genoemde richtlijnen en verordeningen de lidstaten nauwelijks verplichten om tegen hun zin te beginnen met het erkennen van niet-huwelijkse relaties.¹⁷ De verplichting daartoe is meestal alleen van toepassing als de lidstaat in kwestie zelf al ongehuwde partners erkent. Het enige voorbeeld waarin alle lidstaten verplicht worden tot een substantiële erkenning, is de recente Slachtofferrichtlijn (zie Tabel 3). Enige aarzeling bij deze erkenning van ongehuwde partners blijkt uit het feit dat niet alleen vereist is dat de partners een ‘gemeenschappelijke huishouding’ hebben en ‘duurzaam en ononderbroken’ samenwonen, maar ook dat zij een relatie hebben die zowel ‘vast’ als ‘intiem’ is.

15 De interessante vraag of het EU-recht nog toestaat om onderscheid te maken tussen heterohuwelijken en gelijkgeslachtelijke huwelijken, is nog niet beslist door het Hof van Justitie, ook niet wat betreft het vrij verkeer van personen. Uit de arresten inzake *Maruko*, *Romer* en *Hay* (zie Tabel 7) lijkt echter voort te vloeien dat een dergelijk onderscheid in ieder geval niet rechtmatig is wat betreft arbeidsvoorwaarden, want die vallen onder het verbod van onderscheid naar seksuele gerichtheid voorzien in Richtlijn 2000/78/EG (*PbEG* 2000, L 303/16).

16 Voor het Ambtenarenstatuut, dat in de Nederlandse versie (maar bijvoorbeeld niet in de Engelse) wel spreekt van ‘geregistreerd partnerschap’, is dat beslist in GvEA EG 5 oktober 2009, T-58/08 P (*Commission/Roodhuijzen*).

17 Het Ambtenarenstatuut bevat, net als het Statuut voor leden van het Europees Parlement, zulke verplichtingen wel voor de betrokken *instellingen*.

Europese rechtspraak geeft geleidelijk meer richting

Zowel het Straatsburgse als het Luxemburgse Hof is al diverse malen gevraagd om te oordelen over het ontbreken van toegang tot huwelijk of geregistreerd partnerschap (Tabel 4). Ook hebben beide hoven zich moeten buigen over omstrede onderscheid wat betreft rechtsgevolgen, hetzij tussen partners van gelijk of verschillend geslacht (Tabel 5), hetzij tussen verschillende samenlevingsvormen (Tabellen 6-8).¹⁸

Wat betreft openstelling van het huwelijk voor gelijkgeslachtelijke paren heeft het EHRM aangegeven dat het aan de lidstaten is om daarover te beslissen.¹⁹ Zelfs de onmogelijkheid om gehuwd te blijven wanneer een huwelijk door geslachtsverandering van een van de echtgenoten gelijkgeslachtelijk 'wordt', beschouwt het EHRM nog niet als een mensenrechtenschending – in ieder geval niet indien de betrokkenen wel een geregistreerd partnerschap kunnen aangaan.²⁰

Wat betreft toegang tot geregistreerd partnerschap of een andere vorm van juridische erkenning voor paren van gelijk geslacht, gunt het EHRM elk land beleidsvrijheid 'in the timing of the introduction of legislative changes'. Daarom leverde de afwezigheid van geregistreerd partnerschap tot 2005 in het Verenigd Koninkrijk geen mensenrechtenschending op, en de afwezigheid daarvan tot 2010 in Oostenrijk evenmin.²¹ Wel acht het EHRM het ontoelaatbaar om een vorm van geregistreerd partnerschap alleen voor paren van verschillend geslacht in te voeren, zoals in Griekenland gebeurde.²²

18 Een paar relevante zaken van het VN-Mensenrechtencomité zijn ook toegevoegd in de volgende tabellen.

19 EHRM 24 juni 2010, 30141/04 (*Schalk & Kopf/Oostenrijk*). Het VN-Mensenrechtencomité 17 juli 2002, 902/1999 (*Joslin/Nieuw Zeeland*) kwam tot de vergelijkbare conclusie dat partners van gelijk geslacht buiten de reikwijdte van het recht om te huwen vallen (art. 23 van het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten).

20 EHRM 28 november 2006, 42971/05 (*Parry/Verenigd Koninkrijk*); EHRM 16 juli 2014, 37359/09 (*Hämäläinen/Finland*). Het is vaste jurisprudentie dat transseksuelen niet uitgesloten mogen worden van het recht om te huwen; zie EHRM 11 juli 2002, 28957/95 (*Goodwin/Verenigd Koninkrijk*).

21 EHRM 4 november 2009, 4479/06 (*Courten/Verenigd Koninkrijk*); EHRM 24 juni 2010, 30141/04, par. 105-106 (*Schalk & Kopf/Oostenrijk*).

22 EHRM 7 november 2013, 29381/09 & 32684/09, par. 73 en 92 (*Vallianatos/Griekenland*).

Tabel 4 Zaken over de uitsluiting van paren van gelijk geslacht van huwelijk of geregistreerd partnerschap

Instantie	Zaak	Onderwerp	Constatering van discriminatie?
Mensenrechtencomité VN 17.7.2002	<i>Joslin/Nieuw Zeeland</i> 902/1999	toegang tot huwelijk	Nee, de woorden 'men and women' betekenen dat alleen 'a man and a woman' het recht hebben om te huwen.
EHRM 28.11.2006	<i>Parry/Verenigd Koninkrijk</i> 42971/05	voortzetting huwelijk na geslachtsverandering	Nee, staten hebben een eigen beoordelingsruimte bij het reguleren van de effecten van geslachtsverandering bij huwelijk.
EHRM 4.11.2009	<i>Courten/Verenigd Koninkrijk</i> 4479/06	introductie van geregistreerd partnerschap	Nee, staten hebben een eigen beoordelingsruimte bij de <i>timing</i> van partnerschapswetgeving.
EHRM 24.6.2010	<i>Schalk & Kopf/Oostenrijk</i> 30141/04	toegang tot huwelijk (en introductie van geregistreerd partnerschap)	Nee, de vraag of het huwelijk open gesteld moet worden voor paren van gelijk geslacht, is een kwestie van regulering 'according to the national laws' (en staten hebben een eigen beoordelingsruimte bij de <i>timing</i> van partnerschapswetgeving).
EHRM 7.11.2013	<i>Vallianatos/Griekenland</i> 29381/09 & 32684/09	toegang tot geregistreerd partnerschap	Ja, uitsluiting van paren van gelijk geslacht van partnerschapswetgeving is discriminatie met betrekking tot het recht op respect voor <i>family life</i> .
EHRM 16.07.2014	<i>Hämäläinen/Finland</i> 37359/09	voortzetting huwelijk na geslachtsverandering	Nee, de effecten van de onmogelijkheid om gehuwd te blijven bij geslachtsverandering zijn niet onevenredig.

Tabel 5 Zaken over onderscheid tussen samenwoners van gelijk geslacht en samenwoners van verschillend geslacht

Instantie	Zaak	Onderwerp	Constatering van discriminatie?
HvJ EG 17.2.1998	<i>Grant/South West Trains</i> C-249/96	vrij-reizen voor partner van medewerkster treinmaatschappij	Nee, discriminatie naar seksuele gerichtheid wordt niet bestreken door het verbod op seksediscriminatie.
EHRM 24.7.2003	<i>Karner/Oostenrijk</i> 40016/98	voorzetting huur-overeenkomst na overlijden van partner	Ja, discriminatie naar seksuele gerichtheid met betrekking tot het recht op respect voor <i>home</i> .
Mensenrechtencomité VN 6.8.2003	<i>Young/Australië</i> 941/2000	nabestaandenpensioen	Ja, discriminatie naar seksuele gerichtheid.
Mensenrechtencomité VN 30.3.2007	<i>X/Colombia</i> 1361/2005	nabestaandenpensioen	Ja, discriminatie naar seksuele gerichtheid.
EHRM 2.3.2010	<i>Kozak/Polen</i> 13102/02	voorzetting huur-overeenkomst na overlijden van partner	Ja, discriminatie naar seksuele gerichtheid met betrekking tot het recht op respect voor je <i>home</i> .
EHRM 22.7.2010	<i>PB & JS/Oostenrijk</i> 18984/02	ziektelastverzekering	Ja, discriminatie met betrekking tot het recht op respect voor <i>family life</i> .
EHRM 28.9.2010	<i>JM/Verenigd Koninkrijk</i> 37060/06	berekening van hoogte kinder alimentatie	Ja, discriminatie met betrekking tot het recht inzake eigendom.
EHRM 19.2.2013	<i>X e.a./Oostenrijk</i> 19010/07	stiefouderadoptie	Ja, discriminatie met betrekking tot het recht op respect voor <i>family life</i> in vergelijking met samenwoners van verschillend geslacht (maar niet in vergelijking met gehuwden).

Een flink aantal Europese en internationale rechtszaken betrof de vraag of het verboden discriminatie is om onderscheid te maken tussen ongehuwde samenlevers van gelijk geslacht enerzijds, en ongehuwde samenlevers van verschillend geslacht anderzijds. De enige zaak van dit type die het Hof van Justitie bereikte, was nog zonder succes (*Grant*), maar dat resultaat is niet langer geldig sinds de inwerkingtreding van Richtlijn 2000/78/EG, die in elke lidstaat een verbod van homodiscriminatie bij de arbeid verlangt. Bovendien is het sinds 2003 vaste jurisprudentie, zowel bij het EHRM als bij het VN-Mensenrechtencomité, dat het maken van onderscheid tussen ongehuwden van gelijk geslacht en ongehuwden van verschillend geslacht onverenigbaar is met het recht op non-discriminatie (zie Tabel 5). In dergelijke zaken heeft het EHRM (anders dan in zaken van het type dat opgesomd wordt in Tabel 8) geen aarzeling om vast te stellen dat partners van gelijk geslacht zich bevinden 'in a relevantly similar situation to a different-sex couple'.²³

23 Zie bijvoorbeeld EHRM 19 februari 2013, 19010/07, par. 112 (*X e.a./Austria*).

Tabel 6 Enkele van de zaken over onderscheid tussen huwelijk en samenwonen van partners van verschillend geslacht

Instantie	Zaak	Onderwerp	Constatering van discriminatie?
HvJ EG 17.4.1986	<i>Nederland/ Reed C-59/85</i>	verblijfsrecht voor partner van werknemer uit andere EG lidstaat	Nee, geen discriminatie in vergelijking met gehuwden. Ja, discriminatie naar nationaliteit van de ongehuwde partner van een Britse werknemer, in vergelijking met de ongehuwde partners van Nederlandse werknemers.
EHRM 22.5.2008	<i>Petrov/ Bulgarije 15197/02</i>	recht om partner te bellen met de gevangenis-telefoon	Ja, discriminatie van ongehuwden met betrekking tot het recht op respect voor <i>private and family life</i> en <i>correspondence</i> .
Gerecht van eerste aanleg EG 5.10.2009	<i>Commission/ Roodhuijzen T-58/08 P</i>	ziektekostenverzekering voor partner van werknemer van de EU	Ja, discriminatie van paren die hun duurzame samenleving contractueel hebben geformaliseerd, in vergelijking met paren die dat door huwelijk of partnerschapsregistratie hebben gedaan.
EHRM 3.4.2012	<i>Van der Heijden/ Nederland 42857/05</i>	recht om niet als getuige op te treden in strafproces tegen partner	Nee, onderscheid is gerechtvaardigd met het oog op de voorkoming van strafbare feiten.

Tot nu toe bleken de beide Europese hoven alleen in zeer specifieke omstandigheden bereid om onderscheid tussen gehuwden en ongehuwden te zien als ontoelaatbaar onderscheid (zie Tabel 6 en Tabel 7). Het *Petrov*-arrest van het EHRM over het vanuit de gevangenis kunnen bellen van je geliefde, wekt de suggestie dat het Hof bereid is om ook andere regels die ongehuwden ergens van uitsluiten kritisch te bezien, zolang er maar geen sterke tegenargumenten zijn van het type dat het Hof erkende in het *Van der Heijden*-arrest (in dat laatste arrest ging het om de vraag of ook een ongehuwde partner mag weigeren om als getuige op te treden in een strafproces tegen de andere partner; het Hof vond het met het oog op de voorkoming van strafbare feiten

gerechtvaardigd dat deze weigeringsmogelijkheid voorbehouden is aan gehuwde en geregistreerde partners).

In het EU-recht is de gelijkstelling van ongehuwde en gehuwde partners van EU-ambtenaren al een paar stappen verder (zie de in Tabel 3 genoemde artikelen uit het Ambtenarenstatuut). En het Gerecht van eerste aanleg van de EG heeft in het *Roodhuijzen*-arrest een nog wat ruimere uitleg gegeven aan de erkenning van ongehuwde partners van ambtenaren. Ten aanzien van het woord ‘geregistreerd’ in het begrip ‘ambtenaar die een geregistreerd partnerschap buiten het huwelijk heeft gesloten’, oordeelde het Gerecht dat ‘deze verwijzing niet aldus [mag] worden opgevat dat zij een specifieke voorwaarde van “registratie” oplegt’. Een notarieel samenlevingscontract is al voldoende is, mits er ook bewijs is ‘van een gemeenschappelijke huishouding die wordt gekenmerkt door een bepaalde stabiliteit’.²⁴

In de rechtspraak van het EHRM wordt vooralsnog niet goed onderkend dat, gegeven de onmogelijkheid in veel landen voor mensen van gelijk geslacht om te huwen (of zelfs maar hun partnerschap te registreren), gelijkgeslachtelijke paren onevenredig worden getroffen door de uitsluiting van ongehuwde paren van allerlei rechten. Miskend wordt dat daarmee sprake is van indirecte discriminatie naar seksuele gerichtheid (Johnson 2013, p. 139; Waaldijk 2012, par. 10, 22 en 31). Dit argument is al wel enkele malen aangevoerd. In één oudere zaak (*Estevez*) antwoordde het EHRM dat het onderscheid gerechtvaardigd is door het legitieme doel het op huwelijk gebaseerde gezin te beschermen. In meer recente zaken is de typische reactie van het Hof dat ongehuwd samenleven niet vergelijkbaar is met het huwelijk, en dat daarom het recht op non-discriminatie niet van toepassing is (zie Tabel 7).

²⁴ GvEA EG 5 oktober 2009, T-58/08 P, par. 75, 77, 85, 90, 91 en 96 (*Commission/Roodhuijzen*). Zie ook noot 16 hierboven.

Tabel 7 Zaken over onderscheid tussen huwelijk en gelijkgeslachtelijk samenwonen

Instantie	Zaak	Onderwerp	Constatering van discriminatie?
EHRM 10.5.2001	<i>Estevez/ Spanje</i> 56501/00	nabestaanden- pensioen	Nee, onderscheid is gerechtvaardigd ter bescherming van het gezin gebaseerd op huwelijk.
EHRM 29.4.2008	<i>Burden/ Verenigd Koninkrijk</i> 13378/05	erfbelasting	Nee, de situatie van samenwonende zusters is niet analoog aan die van gehuwden.
EHRM 4.11.2008	<i>Courten/ Verenigd Koninkrijk</i> 4479/06	erfbelasting	Nee, de situatie van samenwonende mannen is niet analoog aan die van gehuwden.
EHRM 23.6.2009	<i>MW/Verenigd Koninkrijk</i> 11313/02	uitkering bij overlijden van partner	Nee, de situatie van samenwonende mannen is niet analoog aan die van gehuwden.
Gerecht voor ambtenaren- zaken EU 14.10.2010	<i>W/Commissie</i> F-86/09	kostwinners- toelage voor arbeids- contractant van de Europese Commissie	Ja, het feit dat W en zijn Marokkaanse partner niet gehuwd zijn, kan hen niet worden tegengeworpen, omdat zij moeilijk in België kunnen trouwen gezien de situatie met betrekking tot homoseksualiteit in Marokko.

De enige zaak waarin in Luxemburg een klacht gehonoreerd werd van een ongehuwd *gelijkgeslachtelijk* stel over een voorrecht van het huwelijk (*W/Commissie*, over een Belgisch/Marokkaans stel, zie Tabel 7), moet gezien worden in de context van de vrij genereuze erkenning van ongehuwde partners in het Ambtenarenstatuut van de EU (zie Tabel 3).

Ten slotte is er nog een groeiend aantal zaken waarin geregistreerde partners van gelijk geslacht vroegen om net zo behandeld te worden als gehuwden (zie Tabel 8). In de eerste zaak (*D & Zweden*) benadrukte het Hof van Justitie nog de onvergelykbaarheid van huwelijk en geregistreerd partnerschap – zelfs in Zweden waar geregistreerd partner-

schap vanaf het begin sterk op het huwelijk leek. In recentere zaken (*Maruko, Römer*), heeft dit Hof echter beslist dat dit ervan afhangt of de juridische situatie van gehuwde en geregistreerde partners vergelijkbaar is. En daarbij lijkt het Hof ervan uit te gaan dat in de context van pensioenrechten in Duitsland de situatie van geregistreerde partners inderdaad vergelijkbaar is met die van gehuwden. Het EHRM hanteert een vergelijkbare benadering, maar de eerste zaken die voorlagen in Straatsburg (*Manenc, Gas & Dubois*) betroffen Frankrijk, waar geregistreerd partnerschap (PaCS, pacte civil de solidarité) minder rechtsgevolgen heeft dan in Duitsland, Zweden of Nederland.

Tabel 8 Zaken over onderscheid tussen huwelijk en (gelijkgeslachtelijk) geregistreerd partnerschap

Instantie	Zaak	Onderwerp	Constatering van discriminatie?
HvJ EG 31.5.2001	<i>D & Sweden/ Raad</i> C-122/99 & C-125/99	kostwinners- toelage voor ambtenaar van de Raad van de EU	Nee, het Zweedse geregis- treerd partnerschap is niet vergelijkbaar met huwelijk.
HvJ EU 1.4.2008	<i>Maruko/ Versorgungs- anstalt der deutschen Bühnen</i> C-267/06	nabestaanden- pensioen	Ja, indien de situatie van geregistreerde partners in Duitsland vergelijkbaar is met die van gehuwden, is er sprake van direct onderscheid naar seksuele gerichtheid.
EHRM 21.9.2010	<i>Manenc/ Frankrijk</i> 66686/09	nabestaanden- pensioen	Nee, het Franse <i>PaCS</i> is niet vergelijkbaar met huwelijk.
HvJ EU 10.5.2011	<i>Römer/ Hamburg</i> C-147/08	hoogte ouderdoms- pensioen	Ja, ervan uitgaande dat de situatie van geregistreerde partners in Duitsland ver- gelijkbaar is met die van gehuwden, is er sprake van direct onderscheid naar seksuele gerichtheid.
EHRM 15.3.2012	<i>Gas & Dubois/ Frankrijk</i> 25951/07	stiefouderadoptie	Nee, de juridische situatie van een lesbisch paar dat een <i>PaCS</i> is aangegaan, is niet vergelijkbaar met die van gehuwden.
HvJ EU 6.12.2012	<i>Dittrich e.a.</i> C-124/11, C-125/11 and C-143/11	toelage voor ambtenaar bij ziekte van levens- partner	Ja, indien deze toelage 'wordt gefinancierd door de staat als publiekrechtelijke werkgever', dan is er sprake van verboden onderscheid in de zin van Richtlijn 2000/78/EG. (Dat de situatie van geregistreerde partners in Duitsland op dit punt vergelijkbaar is met die van gehuwden was al beslist door de verwijzende Duitse rechter.)

(vervolg Tabel 8)

Instantie	Zaak	Onderwerp	Constatering van discriminatie?
EHRM 7.5.2013	<i>Boeckel & Geesink-Boeckel/ Duitsland</i> 8017/11	vermelding als ouders op geboorteakte van kind geboren tijdens geregistreerd partnerschap	Nee, wat betreft geboorteakten is de situatie van twee vrouwen in een Duits geregistreerd partnerschap niet vergelijkbaar met die van een gehuwd paar van verschillend geslacht.
HvJ EU 12.12.2013	<i>Hay/Credit agricole mutuel</i> C-267/12	bijzondere verlofdagen en toeslag bij partnerschapsregistratie	Ja, wat betreft arbeidsvoorwaarden is de situatie van partners van hetzelfde geslacht die in Frankrijk niet kunnen trouwen en daarom een <i>PaCS</i> zijn aangegaan, vergelijkbaar met die van gehuwden.

Het EHRM concludeerde daarom dat in Frankrijk de situatie van geregistreerde partners niet vergelijkbaar is met die van gehuwden – althans niet wat betreft pensioenrechten of ouderschap (zie ook Johnson 2013, p. 138). En in een zaak tegen Duitsland kwam het Hof tot eenzelfde conclusie voor wat betreft het afstammingsrecht (*Boeckel*). Het Hof van Justitie in Luxemburg kwam onlangs in de *Hay*-zaak tot een andere conclusie ten aanzien van het Franse *PaCS*, maar die zaak betrof de arbeidsvoorwaarden (zie Tabel 8). Wat dat betreft vond het Hof huwelijk en *PaCS* vergelijkbaar. Kortom, vooralsnog lijkt het erop dat wanneer het gaat om een vergelijking met een *gehuwd* heteropaar, het Hof in Luxemburg eerder vergelijkbaarheid aanneemt dan het Hof in Straatsburg.

Al met al erkennen de Europese hoven gelijkgeslachtelijke en niet-huwelijkse relaties slechts in beperkte mate. En die erkenning blijft meestal beperkt tot situaties waar de nationale wetgeving al enige erkenning aan ongehuwde partners biedt.

Straatsburg spreekt steeds positiever over paren van gelijk geslacht

Deze relatief kleine oogst bij de Europese hoven weerspiegelt de vaak trage, aarzelende en beperkte ontwikkelingen in nationale en EU-regelgeving (genoemd in eerdere paragrafen hierboven). Tegelijkertijd contrasteert de beperktheid van deze erkenning met de welluidende en positieve woorden die het Straatsburgse Hof tegenwoordig vaak gebruikt in dezelfde uitspraken. Het gaat dan meestal om *obiter dicta*: het Hof trekt uit deze eigen homovriendelijke uitingen nog lang niet alle denkbare conclusies.

Soms lijkt het alsof het Hof in zaken waarin het de eisers moet teleurstellen (zoals in de zaak van de heren *Schalk & Kopf*, die het recht om elkaar te huwen claimden), met positieve woorden toch iets wil laten zien van begrip en erkenning. In andere zaken worden de mooie woorden juist gebruikt om een kader te scheppen waarbinnen het Hof gemakkelijker een claim van partners van gelijk geslacht kan honoreren (zoals in de zaak van *Vallianatos*, die succesvol het recht claimde om – net als hetero's – een geregistreerd partnerschap aan te kunnen aan, en zoals in de zaak van *X e.a. tegen Oostenrijk*, waar het ging om de mogelijkheid van stiefouderadoptie door ongehuwden).

Het EHRM heeft nu bij herhaling erkend dat het recht op respect voor privéleven een ander recht omvat, namelijk 'the right to establish and develop relationships with other human beings',²⁵ oftewel 'the right to relate' (Waaldijk 2013). Het heeft beslist dat niet-huwelijkse relaties vallen onder het recht op respect voor *family life*,²⁶ en dat dit gelijkgeslachtelijke relaties omvat.²⁷ Het heeft verwezen naar 'the fact that there is not just one way or one choice when it comes to leading one's family or private life'.²⁸

Het Hof heeft zich bewust getoond van de 'rapid evolution of social attitudes towards same-sex couples'.²⁹ Het heeft erkend dat 'the consensus among European States in favour of assimilating same-sex relationships to heterosexual relationships has undoubtedly strengthened'.³⁰ En het heeft erop gewezen dat de 'growing tendency to

25 Zie bijvoorbeeld EHRM 22 januari 2008, 43546/02, par. 43 en 49 (*EB/France*).

26 EHRM 18 december 1986, 9697/82, par. 55-56 (*Johnston/Ireland*).

27 EHRM 24 juni 2010, 30141/04, par. 94 (*Schalk & Kopf/Austria*).

28 EHRM 19 februari 2013, 19010/07, par. 139 (*X e.a./Austria*). Zie ook EHRM 2 maart 2010, 13102/02, par. 98 (*Kozak/Poland*) en EHRM 7 november 2013, 29381/09 en 32684/09, par. 84 (*Vallianatos/Greece*).

29 EHRM 22 juli 2010, 18984/02, par. 29 (*PB & JS/Oostenrijk*).

30 EHRM 28 september 2010, 37060/06, par. 50 (*JM/Verenigd Koninkrijk*).

include same-sex couples in the notion of “family” ook weerspiegeld wordt in EU-wetgeving.³¹

Het Hof in Straatsburg benadrukt de ‘importance of granting legal recognition to de facto family life’.³² Het heeft uitgesproken dat ‘same-sex couples are just as capable as different-sex couples of entering into stable committed relationships’ en dat zij zich daarom bevinden ‘in a relevantly similar situation to a different-sex couple as regards their need for legal recognition and protection of their relationship’.³³ Het EHRM heeft erkend dat voor gelijkgeslachtelijk paren ‘an officially recognised alternative to marriage (would) have an intrinsic value’, ongeacht de daaraan verbonden rechtsgevolgen, en: ‘Same-sex couples sharing their lives have the same needs in terms of mutual support and assistance as different-sex couples’.³⁴

Verder heeft het Hof beslist dat ‘differences based on sexual orientation require particularly serious reasons by way of justification’,³⁵ en dat daarom aangetoond moet worden dat een dergelijke uitsluiting ‘*necessary*’ is om een legitiem doel te bereiken.³⁶ Ook heeft het geoordeeld dat ‘a blanket exclusion of persons living in a homosexual relationship (...) cannot be accepted (...) as necessary for the protection of the family viewed in its traditional sense’.³⁷

Al deze mooie inclusieve woorden bij elkaar kunnen gezien worden als een aanwijzing dat het EHRM genegen is om – in de richting van erkenning van gelijkgeslachtelijke en niet-huwelijkse relaties – verdere stappen te zetten dan het tot nu toe in concrete zaken gedaan heeft. Het Hof lijkt met die woorden ook wetgevers in de Europese landen aan te moedigen om meer juridische erkenning te geven aan niet-huwelijkse samenlevingsvormen, en om de betrokken paren en kinderen toegang te geven tot een juridische samenlevingsvorm die recht doet aan hun behoeften. Onlangs heeft de Grand Chamber van het Hof geïmpliceerd dat landen zonder ‘genuine option which provides legal protection for same-sex couples’ zich mogelijk schuldig maken aan een schending van het recht op *respect for family life* van echtge-

31 EHRM 24 juni 2010, 30141/04, par. 93 (*Schalk & Kopf/Oostenrijk*).

32 EHRM 19 februari 2013, 19010/07, par. 145 (*X e.a./Oostenrijk*).

33 EHRM 24 juni 2010, 30141/04, par. 99 (*Schalk & Kopf/Oostenrijk*). Zie ook EHRM 15 januari 2013, 48420/10, 59842/10, 51671/10 en 36516/10, par. 105 (*Eweida/Verenigd Koninkrijk*) en EHRM 7 november 2013, 29381/09 en 32684/09, par. 78 (*Vallianatos/Griekenland*).

34 EHRM 7 november 2013, 29381/09 en 32684/09, par. 81 (*Vallianatos/Griekenland*).

35 EHRM 24 juli 2003, 40016/98, par. 37 (*Kamer/Oostenrijk*).

36 EHRM 24 juli 2003, 40016/98, par. 41 (*Kamer/Oostenrijk*).

37 EHRM 2 maart 2010, 13102/02, par. 99 (*Kozak/Polen*).

noten van wie er één verandert van geslacht.³⁸ Die zaak ging over een paar dat van gelijk geslacht zou ‘worden’ door die geslachtsverandering. Maar de redenering kan ook opgaan voor andere paren van gelijk geslacht – althans wanneer het Hof ernst zou maken met wat het eerder gezegd heeft over de behoefte van paren van gelijk geslacht aan juridische erkenning en bescherming.³⁹

Er valt dus zowel terughoudendheid als voortvarendheid bij de Straatsburgse rechters te bespeuren. Beide kunnen op verschillende manieren worden verklaard. Denkbaar is dat de rechters binnen het EHRM verdeeld zijn wat betreft hun visie op homoseksuele relaties, en dat afhankelijk van kamersamenstelling of compromissen het Hof nu eens wat positiever en dan weer wat negatiever oordeelt of spreekt over partners van gelijk geslacht. Met een geavanceerde analyse van kamersamenstellingen en *dissenting opinions* is daar misschien meer over te zeggen.

Een andere verklaring kan zijn dat rechters zich zeer bewust zijn van de context waarin zij rechtspreken. En die context heeft iets tegenstrijdigs. Enerzijds is er de onmiskenbare tendens dat steeds meer landen steeds meer juridische erkenning geven aan paren van gelijk geslacht, en dat rechters in diverse landen daar stevige bijdragen aan leveren, soms inclusief openstelling van het huwelijk (wat in Zuid-Afrika en in delen van Noord- en Zuid-Amerika door rechters werd gerealiseerd; zie Jernow 2011, p. 339-380). Dit alles kan een sterke inspiratie zijn voor Europese rechters om niet achter te blijven in deze historische en belangrijke ontwikkeling. Anderzijds zijn Straatsburgse rechters zich er ongetwijfeld ook van bewust dat in een flink aantal Europese landen vrijwel elke juridische erkenning van gelijkgeslachtelijke relaties afwezig is en dat de publieke opinie ten aanzien van homoseksualiteit – ondanks toegenomen tolerantie – sterk verschilt tussen met name Noord-West en Zuid-Oost Europa (zie Kuyper e.a. 2013, p. 58). Dat kan leiden tot het dubbele besef dat het zowel voor het gezag van het EHRM zelf, als voor de maatschappelijke aanvaarding van homoseksualiteit in delen van Europa, onwenselijk kan zijn als dit Hof te grote stappen in eens zet.

38 EHRM 16 juli 2014, 37359/09, par. 87 (*Hämäläinen/Finland*).

39 Zie noot 33.

Conclusie

Eenzijds is er een duidelijke trend naar meer rechtsgelijkheid en naar nog meer diversiteit, zowel in nationaal als Europees recht. En deze trend wordt in Straatsburg begeleid door een schat aan woorden die gelijkgeslachtelijke en niet-huwelijkse relaties positief omarmen. En daarmee worden wetgevers aangemoedigd om meer juridische erkenning en bescherming te gaan bieden.

Anderzijds zijn paren van gelijk geslacht er bij de Europese hoven meestal niet in geslaagd om juridische erkenning binnen te halen, *tenzij het nationale recht al enige erkenning bood aan niet-huwelijks samenleven*. En dat is ook zo in de regelgeving van de EU.

Wanneer het nationale recht ongehuwde paren van *verschillend* geslacht al erkent, dan vindt het EHRM het steeds gemakkelijker om ongehuwde paren van *gelijk* geslacht – met een beroep op het recht op non-discriminatie – te laten delen in die erkenning. Dat is nu zelfs het geval wanneer het gaat over toegang tot geregistreerd partnerschap (*Vallianatos*) of over toegang tot adoptie (*X e.a./Oostenrijk*). En waarschijnlijk zou het Hof van Justitie net zo oordelen (wat nauwelijks nodig lijkt omdat de diverse EU-regels over ongehuwd samenwonen geen onderscheid naar seksuele gerichtheid maken; zie Tabel 3). In dit opzicht is het gelijkheidsbeginsel vrij effectief gebleken in het helpen realiseren van de mensenrechten van partners van gelijk geslacht. Het vergelijkbaarheidsvereiste roept weinig problemen op zolang de *comparator* een paar van verschillend geslacht is. Daardoor draaiden de desbetreffende zaken bij het EHRM (zie Tabel 5) om de vraag naar een mogelijke rechtvaardiging. En in geen van deze zaken werd een aangevoerde rechtvaardiging als voldoende aangemerkt.

Echter, wanneer het nationale recht *nog geen erkenning* biedt aan ongehuwde heteroparen, dan leggen beide Europese hoven juist wel veel nadruk op de vergelijkbaarheid: is de situatie van ongehuwde homoparen vergelijkbaar met die van gehuwde heteroparen? Het beeld dat oprijst uit de diverse hierboven genoemde uitspraken (zie Tabellen 7 en 8) is dat die vergelijkbaarheid gemakkelijker wordt aangenomen indien enkele van de volgende vier omstandigheden aanwezig zijn:

- de zaak gaat over een arbeidsvoorwaarde;
- de zaak gaat niet over juridisch ouderschap;

- de partners van gelijk geslacht zijn een geregistreerd partnerschap aangegaan;
- de zaak wordt beoordeeld in Luxemburg.

In de EHRM-jurisprudentie zijn er nog geen zaken waarin een ongehuwd homopaar gelijke behandeling met gehuwde heteroparen afdwong. Er is echter al wel een uitspraak waarin het EHRM oordeelde dat ongelijke behandeling van ongehuwde hetero-partners in vergelijking met gehuwden discriminatie oplevert (*Petrov*). Daarom, en vooral vanwege de schat aan positieve woorden die het EHRM inmiddels heeft gewijd aan partners van gelijk geslacht en aan hun behoefte aan erkenning en bescherming, lijkt de verwachting gerechtvaardigd dat het Hof nog verdere stappen gaat zetten op de weg naar rechtsgelijkheid voor samenlevingsvormen van partners van gelijk geslacht.

Literatuur

Barlow 2004

A. Barlow, 'Regulation of cohabitation, changing family policies and social attitudes: A discussion of Britain within Europe', *Law & Policy* (26) 2004, p. 57-86.

Bell 2004

M. Bell, 'Holding back the tide? Cross-border recognition of same-sex partnerships within the European Union', *European Review of Private Law* (5) 2004, p. 613-632.

Bradley 2001

D. Bradley, 'Regulation of unmarried cohabitation: Determinants of legal policy', *International Journal of Law, Policy & the Family* (15) 2001, p. 22-50.

Carroll & Itaborahy 2015

A. Carroll & L.P. Itaborahy, *State-sponsored homophobia: A world survey of laws: criminalisation, protection and recognition of same-sex love*, Geneva: International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association 2015, www.ilga.org.

Coester 2002

M. Coester, 'Same-sex relationships: A comparative assessment of legal developments across Europe', *European Journal of Law Reform* (4) 2002, p. 585-601.

Cvejić Jančić 2010

O. Cvejić Jančić, 'The definition of family in modern law and its legal protection', *International Journal of the Jurisprudence of the Family* (1) 2010, p. 77-100.

Curry-Sumner 2005

I. Curry-Sumner, *All's well that ends registered? The substantive and private international law aspects of non-marital registered relationships in Europe*, Antwerp: Intersentia 2005.

Curry-Sumner 2012

I. Curry-Sumner, 'A patchwork of partnerships: Comparative overview of registration schemes in Europe', in: K. Boele-Woelki & A. Fuchs (Eds.), *Legal recognition of same-sex couples in Europe*, Antwerp: Intersentia 2012, p. 71-87.

Fichera & Hartnell 2013

M. Fichera & H. Hartnell, *All you need is law: Italian courts break new ground in the treatment of same-sex marriage* (Legal Studies Research Paper Series, No. 22), Helsinki: University of Helsinki 2012, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2168326.

Forder 2000

C. Forder, 'European models of domestic partnership laws: The field of choice', *Canadian Journal of Family Law* (17) 2000, p. 371-454.

Fulchiron 2000

H. Fulchiron, 'Réflexions sur les unions hors mariage en droit international privé', *Journal du Droit International* (127) 2000, p. 889-914.

González Beilfuss 2012

C. González Beilfuss, 'All or nothing: The dilemma of southern jurisdictions', in: K. Boele-Woelki & A. Fuchs (Eds.), *Legal recognition of same-sex couples in Europe*, Antwerp: Intersentia, p. 41-53.

Haruoja e.a. 2001

M. Haruoja, M. Meiorg & K. Käseper, 'Thematic Study Estonia' for the *Legal Study on Homophobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity*, Vienna: EU Agency for Fundamental Rights 2001, <http://fra.europa.eu/en/national-contribution/2012/country-thematic-studies-homophobia-transphobia-and-discrimination>.

Jernow 2011

A. Jernow, *Sexual orientation, gender identity and justice: A comparative law casebook*, Genève: International Commission of Jurists 2011, www.icj.org/themes/sexual-orientation-and-gender-identity.

Johnson 2013

P. Johnson, *Homosexuality and the European Court of Human Rights*, Abingdon: Routledge 2013.

Kessler 2004

G. Kessler, *Les partenariats enregistrés en droit international privé*, Paris: L.G.D.J. 2004.

Kollman 2007

K. Kollman, 'Same-sex unions: The globalization of an idea', *International Studies Quarterly* (51) 2007, p. 329-357.

Kuyper e.a. 2013

L. Kuyper, J. Iedema & S. Keuzenkamp, *Towards tolerance. Exploring changes and explaining differences in attitudes towards homosexuality in Europe*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2013.

Perelli-Harris & Sánchez Gassen 2012

B. Perelli-Harris & N. Sánchez Gassen, 'How similar are cohabitation and marriage? Legal approaches to cohabitation across Western Europe', *Population and Development Review* (38) 2012, p. 435-467.

Saez 2011

M. Saez, 'Same-Sex Marriage, Same-Sex Cohabitation, and Same-Sex Families Around the World: Why "Same" is so Different?', *Journal of Gender, Social Policy & the Law* (19) 2011, p. 1-54.

Scherpe 2005

J.M. Scherpe, 'Rechtsvergleichende Gesamtwürdigung und Empfehlungen zur Rechtsstellung nichtehelicher Lebensgemeinschaften', in: J.M. Scherpe & N. Yassari (Eds.), *Die Rechtsstellung nichtehelicher Lebensgemeinschaften: The legal status of cohabitants*, Tübingen: Mohr Siebeck 2005, p. 571-605.

Scherpe 2013

J.M. Scherpe, 'The legal recognition of same-sex couples in Europe and the role of the European Court of Human Rights', *The Equal Rights Review* (10) 2013, p. 83-96.

Waldijk 2004

K. Waldijk, 'Others may follow: The introduction of marriage, quasi-marriage, and semi-marriage for same-sex couples in European Countries', *New England Law Review* (38) 2004, p. 569-589.

Waldijk 2005

K. Waldijk (Ed.), *More or less together: Levels of legal consequences of marriage, cohabitation and registered partnership for different-sex and same-sex partners – A comparative study of nine European countries*, Paris: Institut national d'études démographiques 2005, <http://hdl.handle.net/1887/12585>.

Waaldijk 2009

K. Waaldijk, 'Legal recognition of homosexual orientation in the countries of the world: A chronological overview with footnotes', paper for the conference *The Global Arc of Justice – Sexual Orientation Law Around the World*, Los Angeles, 11-14 March 2009, <http://hdl.handle.net/1887/14543>.

Waaldijk 2012

K. Waaldijk, 'Same-sex partnership, international protection', in: R. Wolfrum (Ed.), *Max Planck encyclopedia of public international law*, Volume VIII, Oxford: Oxford University Press 2012, p. 1125-1134; updated version 2013 online, www.mpepil.com.

Waaldijk 2013

K. Waaldijk, 'The right to relate: A lecture on the importance of "orientation" in comparative sexual orientation law', *Duke Journal of Comparative & International Law* (24) 2013, p. 161-199; in verkorte versie verschenen als 'Het recht om relaties aan te gaan en te ontwikkelen: uitgangspunt voor rechtsvergelijking inzake (homo-)seksuele gerichtheid', *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht* (35) 2013, p. 104-110.

Waaldijk 2014

K. Waaldijk, 'Legal family formats for (same-sex) couples', in:

C. Casonato & A. Schuster (Eds.), *Rights On The Move – Rainbow Families in Europe* (Proceedings of the Conference, Trento, 16-17 October 2014), Trento: University of Trento, 2014, p. 121-134; eveneens verschenen als hoofdstuk 4 in: O. Thevenon & G. Neyer (Eds.), *Family Policies and Diversity in Europe: The state-of-the-art regarding fertility, work, care, leave, laws and self-sufficiency* (FamiliesAndSocieties Working Paper Series, nr. 7), Stockholm: Stockholm University 2014, p. 42-55.

Waaldijk 2015

K. Waaldijk, 'Great diversity and some equality: non-marital legal family formats for same-sex couples in Europe', in: M. van den Brink, S. Burri & J. Goldschmidt (red.), *Equality and human rights: nothing but trouble? – Liber amicorum Titia Loenen* (SIM special, nr. 38), Utrecht: Netherlands Institute of Human Rights (SIM) 2015, p. 223-245; eveneens verschenen in *GenIUS – Rivista di studi giuridici sull'orientamento sessuale e l'identità di genere* (1) 2014-2, p. 42-56, www.articolo29.it/genius.

Wintemute 2001

R. Wintemute, 'Conclusion', in:
R. Wintemute & M. Andenaes
(Eds.), *Legal recognition of same-
sex partnerships*, Oxford: Hart
Publishing, p. 759-773.

Summaries

Justitiële verkenningen (Judicial explorations) is published six times a year by the Research and Documentation Centre of the Dutch Ministry of Security and Justice in cooperation with Boom Juridische uitgevers. Each issue focuses on a central theme related to judicial policy. The section Summaries contains abstracts of the internationally most relevant articles of each issue. The central theme of this issue (no. 4, 2015) is *Forbidden love*.

Love with hurdles. On undesirable relationships in the past

J. Kok

This article offers an overview of four centuries of 'forbidden relations' in The Netherlands. From the late sixteenth century onwards, the dominant Calvinist church tried to 'purify' the Dutch nation by persecuting all forms of fornication, adultery, incest, and sodomy. The French period (1795-1813) separated church and state, and removed several forms of forbidden relations from the penal code. But social control on relations remained intense. An 'ideal' marriage was based on equality of the spouses in terms of social background, religion and age. Parents as well as the local community made sure young people made the 'right' choice. Competition between religious groups intensified in the late nineteenth century and mixed marriages became even more problematic. In the 1960s and 1970s all this began to change, and many rules and norms regarding partner choice were relaxed. An example of the changes over time are unmarried cohabitations which transformed from a crime (sanctioned by banishment) to deviant behaviour (sanctions through withholding poor relief) to a more or less normative 'trial marriage'.

The paedophile relationship

Jules Mulder

This article reflects on the various aspects of paedophile relationships. It is for a large part based on the author's 30 years of clinical experience with the treatment of paedosexual men. The characteristics of paedophile relationships are examined and how they usually develop. What does the paedophile seek in a relationship with a child and vice versa? The prohibition of paedophilia and its consequences for the

paedophile are also discussed. Paedosexuality is banned because of the supposed damage for the child involved. But what causes this damage? And what is the possible damage caused by the prohibition? Finally the author shows the interacting of elements like desire and love as well as manipulation and secrets. The friendship with an older man can be very valuable for a child, which is reflected in many books and movies on this topic. In this sense a paedophile relationship can be appropriate. But this applies only if the adult has enough self control to refrain from giving in to sexual desires, since a paedosexual relationship can never be appropriate.

The loves of sex workers: pimps or partners?

M. Verhoeven and B. van Gestel

In this article we show what relationships may exist between sex workers and their partners. These relationships are diverse and sometimes complex by the presence of both intimacy and intimidation or violence. From the women's perspective these relationships are not primarily defined as 'violent' and 'involuntary', they also provide them love, protection and security. From a governments perspective with a focus on human trafficking and exploitation of sex workers, these relationships are quickly mistrusted. In the latest measures to prevent exploitation, all sex workers are questioned about their relationships. Although this may be important for the identification of potential exploitation, in practice the opposite happens: women keep silent about their relationships towards government officials. In other words, an increasing focus on combating exploitation may enforce the stigma on relationships of sex workers.

Marriage migration from Turkey and Morocco in decline

L. Sterckx

Between 2001 and 2012 there has been a sharp drop in marriage migration from Turkey and Morocco. The number of migration marriages fell particularly sharply in the years after 2004, after changes were made in the legislation concerning marriage migration: the income and age requirements were raised and passing a pre-entry test became conditional to obtaining a visum. This article aspires to explain this decline of migration marriages among co-ethnics of Turkish and Moroccan origin in the Netherlands. As the strongest decline in the number of migration marriages coincides with the introduction

of stricter conditions for marriage migration, the author states that these changes in the law acted as a catalyst for a change in mentality among migrant families of Turkish and Moroccan origin.

The prohibition of cousin marriages. Attitudes of Turkish and Moroccan Dutch youngsters

J. Priem

This article describes the attitudes of Turkish and Moroccan Dutch regarding cousin marriages, using two qualitative studies. Last year the Lower House of the Dutch parliament passed a bill involving a ban of cousin marriages. The main reason for the ban is that many of these marriages are supposed to be concluded forcibly. The new law will mostly affect immigrant groups, since such marriages occur frequently in this population. This article describes the significance for the enforceability of the ban for these groups as well as the attitudes towards cousin marriage. Legitimacy problems seem to arise because a part of the Turkish and Moroccan Dutch respondents feel that the state should not interfere with the individual choice for a marriage partner. Yet there is also evidence for regulatory compliance on normative grounds, even among those who oppose the bans, due to democratic procedures and religious norms.

Great diversity and some equality: non-marital legal family formats for same-sex couples in Europe

K. Waaldijk

This article gives a compact overview of developments in national and European law regarding same-sex partners. Over the last decades, new *legal family formats* (such as registered partnership and de facto union) have been made available in a growing number of countries. The number of countries that have opened up marriage to same-sex couples is also growing. Authors of comparative family law have proposed various classifications of the new legal family formats. Meanwhile, an increasing number of EU laws now acknowledge non-marital partners. The European Courts have been asked several times to rule on controversial differentiations between different legal family formats or between same-sex and different-sex partners. In the case law of the European Court of Human Rights one can find examples of *affirmative eloquence* which suggest that more steps towards full legal recognition of same-sex families could be expected.

4 | 15

Justitiële verkenningen

Verboden liefdes

Verschijnt 6 maal per jaar • jaargang 41 • september

Boom Juridische uitgevers

Wetenschappelijk Onderzoek- en
Documentatiecentrum
Ministerie van Veiligheid en Justitie

Justitiële verkenningen is een gezamenlijke uitgave van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het ministerie van Veiligheid en Justitie en Boom Juridische uitgevers.

Redactieraad

dr. A.G. Donker
dr. B. van Gestel
dr. B. Rovers
dr. mr. M.B. Schuilenburg
dr. M. Smit
dr. E. Snel

Redactie

mr. drs. M.P.C. Scheepmaker

Redactiesecretariaat

tel. 070-370 65 54
e-mail infojv@minvenj.nl

Redactieadres

Ministerie van Veiligheid en Justitie,
WODC
Redactie Justitiële verkenningen
Postbus 20301
2500 EH Den Haag
tel. 070-370 71 47
fax 070-370 79 48

WODC-documentatie

Voor inlichtingen: Infodesk WODC,
e-mail: wodc-informatiedesk@minvenj.nl, internet: www.wodc.nl

Abonnementen

Justitiële verkenningen verschijnt zes keer per jaar. In digitale vorm is het tijdschrift beschikbaar op de website van het WODC, zie www.wodc.nl/publicaties/justitiële-verkenningen/index.aspx.

Belangstellenden voor een plusabonnement kunnen zich richten tot Boom Juridische uitgevers. Een plusabonnement biedt u naast de gedrukte nummers tevens het online-archief vanaf 2002 én een e-mail-attending. De abonnementsprijs bedraagt € 181 (excl. btw, incl. verzendkosten). Het plusabonnement kunt u afsluiten via

www.bjutijdschriften.nl. Of neem contact op met Boom distributiecentrum via tel. 0522-23 75 55 of e-mail tijdschriften@boomdistributiecentrum.nl.

Abonnementen kunnen op elk gewenst tijdstip ingaan. Valt de aanvang van een abonnement niet samen met het kalenderjaar, dan wordt over het resterende gedeelte van het jaar een evenredig deel van de abonnementsprijs in rekening gebracht. Het abonnement kan alleen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende kalenderjaar worden opgezegd. Bij niet-tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd.

Uitgever

Boom Juridische uitgevers
Postbus 85576
2508 CG Den Haag
tel. 070-330 70 33
fax 070-330 70 30
e-mail info@bju.nl
website www.bju.nl

Ontwerp

Tappan, Den Haag

Coverfoto

© Studio Nadine, Amsterdam

ISSN: 0167-5850

Opname van een artikel in dit tijdschrift betekent niet dat de inhoud ervan het standpunt van de Minister van Veiligheid en Justitie weergeeft.

Inhoud

Inleiding	5
<i>J. Kok</i> Liefde met hindernissen. Over ongewenste relaties in het verleden	9
<i>Jules Mulder</i> De pedofiele relatie	22
<i>M. Verhoeven en B. van Gestel</i> De liefjes van prostituees: pooiers of partners?	33
<i>L. Sterckx</i> De Verdonk-factor? Steeds minder Turkse en Marokkaanse Nederlanders kiezen partner uit het land van herkomst	46
<i>J. Priem</i> Het verbod op het neef-nichthuwelijk. Opvattingen van Turkse en Marokkaanse Nederlanders	58
<i>K. Waaldijk</i> Grote diversiteit en enige rechtsgelijkheid. Juridische samenlevingsvormen voor paren van gelijk geslacht in Europa	67
Summaries	100
Congresagenda	103